

ПРОПАГАНДА, МАНІПУЛЮВАННЯ ТА ІНШІ ФОРМИ ПРОТИПРАВНОГО ВПЛИВУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

PROPAGANDA, MANIPULATION AND OTHER FORMS OF ILLEGAL INFLUENCE ACCORDING TO THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Загиней-Заболотенко З.А., д.ю.н., доцент,
начальник відділу єдності правових позицій правового управління (ІІІ)
департаменту аналітичної та правової роботи
Верховний Суд

Кваша О.О., д.ю.н., професор,
учений секретар
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

Статтю присвячено дослідженню особливостей протиправного впливу як суспільно небезпечного діяння за Кримінальним кодексом України, а також формам його прояву у конкретних статтях Особливої частини цього Кодексу. Встановлено, що протиправний вплив повинен характеризуватися такими ознаками, як цілеспрямований характер; усвідомлений характер; спрямованість на зміну психологічних регуляторів конкретної активності іншої людини; інформаційний характер; використання психологічних засобів (як вербальних так і невербальних); технологічність; наявність певних вольових зусиль суб'єкта в процесі реалізації; ненасильницький характер. На підставі системного тлумачення кримінально-правових норм встановлено, що протиправний вплив у статтях Особливої частини Кримінального кодексу України може мати різноманітні прояви, які відрізняються, зокрема, ступенем інтенсивності та різною спрямованістю. Виявлено, що протиправний вплив названо законодавцем як самостійна форма суспільно небезпечного діяння, що є частиною більш загальних понять – перешкоджання та втручання у діяльність. Констатовано, що протиправний вплив у статтях Особливої частини Кримінального кодексу України може мати прояв пропаганди, публічних закликів, маніпулювання, обману, зловживання довірою, спонукання, схиляння, втягнення. Для кожної з указаних форм повинні бути притаманні загальні ознаки соціально психологічного впливу, що наводилися вище. Зроблено висновок, що до протиправного впливу не може належати примушування, а також застосування до потерпілого погроз чи насильства, оскільки соціально-психологічний вплив не може мати насильницький характер, а ґрунтується виключно на використанні законів людської психіки. Визначено такий перспективний напрямок наукових досліджень, як комплексне вивчення проблеми протиправного впливу як суспільно небезпечного діяння за Кримінальним кодексом України.

Ключові слова: протиправний вплив, пропаганда, публічні заклики, маніпулювання, обман, зловживання довірою, спонукання, схиляння, втягнення

The article is devoted to the study of the peculiarities of illegal influence as a socially dangerous act under the Criminal Code of Ukraine, as well as the forms of its manifestation in specific articles of the Special Part of this Code. It is established that unlawful influence should be characterized by such features as purposeful nature; conscious character; focus on changing psychological regulators of specific activity of another person; informational nature; use of psychological means (both verbal and non-verbal); manufacturability; presence of certain volitional efforts of the subject in the implementation process; non-violent character. Based on the systematic interpretation of criminal law norms, it was established that illegal influence in the articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine can have various manifestations, which differ in the degree of intensity and different orientation. It was revealed that illegal influence was named by the legislator as an independent form of socially dangerous action, which is part of more general concepts - obstruction and interference in activities. It has been established that the illegal influence in the articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine can manifest as propaganda, public appeals, manipulation, deception, abuse of trust, incitement, inducement, involvement. For each of the specified forms, the general signs of social and psychological influence mentioned above should be inherent. It was concluded that illegal influence cannot include coercion, as well as the use of threats or violence against the victim, since socio-psychological influence cannot be of a violent nature but is based solely on the use of the laws of the human psyche. Such a promising direction of scientific research as a comprehensive study of the problem of illegal influence as a socially dangerous act under the Criminal Code of Ukraine has been identified.

Key words: unlawful influence, propaganda, public appeals, manipulation, deception, breach of trust, incitement inducement, involvement.

Важливим аспектом взаємодії людини з людиною є вплив як соціально-психологічний феномен, під яким у загальному вигляді розуміється тиск на людину з боку агента впливу, що здійснюється без будь-якої загрози (прямої чи опосередкованої) життю або здоров'ю об'єкта впливу, без насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи. Цей вплив здійснюється на основі законів людської психіки і ґрунтується на психологічних особливостях людини, які роблять її податливою до впливу [1, с. 320]. Кримінологи також розглядають ефект впливу, оскільки він залежить від особистісних властивостей, психологічного стану особи, яка впливає і на яку впливають, а також від взаємовідносин між ними [2, с. 151]. В українській мові «вплив» тлумачиться як «дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета, тиск, діяння» [3, с. 382]. Вплив однієї особи (групи) і відповідна реакція іншої особи (групи) органічно пов'язані один з одним. Реакція об'єкта психологічного впливу неможлива без впливу на нього суб'єкта впливу [3, с. 67].

Будь-яке кримінальне правопорушення можна розглядати крізь призму впливу (у найбільш ширшому значенні), оскільки особа, яка його вчиняє, фактично впливає на певні предмети чи людей. Водночас не всі кримінальні правопорушення є проявом соціально-психологічного впливу. Адже, як зазначалося вище, відповідна категорія характерна виключно для взаємодії «людина-людина». Тобто, з-поміж усіх кримінальних правопорушень слід виокремлювати ті, що полягають у соціально-психологічному впливі на інших людей, які залишилися осторонь комплексних наукових досліджень. У теорії кримінального права зазвичай висвітлюються особливості конкретних проявів соціально-психологічного впливу за Кримінальним кодексом України (далі – *КК*). Хочемо підкреслити у цій царині доробок П. П. Андрушка, Г. М. Анісімова, Н. О. Антонюк, О. О. Дудорова, Р. Л. Максимовича, В. О. Навроцького, М. І. Хавронюка та інших. Попри це, важливим вбачається не лише характеристика конкретних проявів соціально-психологічного впливу

у кримінально-правовому вимірі, а й дослідження власне родового поняття – протиправний вплив, який є частиною таких понять, як вплив, соціально-психологічний вплив. Адже видові поняття характеризуються загальними ознаками видового поняття та особливими ознаками, що притаманні для конкретних проявів протиправного впливу.

Метою наукової статті є характеристика протиправного впливу як видового кримінально-правового поняття.

Перш ніж визначити, які форми протиправного впливу передбачено у КК, з'ясуємо, якими ознаками науковці наділяють поняття соціально-психологічного впливу, який, нагадаємо, є загальним поняттям щодо нього.

Насамперед, звернемо увагу на те, що у філософському розумінні вплив є компонентом такого соціального явища, як взаємодія. Так, у Філософському енциклопедичному словнику «взаємодія» розглядається як філософська категорія, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їхню взаємну обумовленість, зміну стану, взаємопереходи, а також породження одним об'єктом іншого [5, с. 81]. Практично так само розуміється поняття взаємодії і в психології. При цьому уточнюється, що сама взаємодія може бути безпосередньою чи опосередкованою, а сам вплив може стосуватися виключно впливу людини на людину, а не на інші предмети, та носити активний характер. Сам же вплив розглядається як «процес і результат зміни індивідом чи соціальною групою поведінки інших людей, їх оцінок, позицій, установок». Сам же вплив може бути як спрямованим, так і неспрямованим. У першому випадку механізмом впливу є переконання і навіювання, а в другому – наслідування і зараження. Окрім того, вплив може бути як прямим, так і посереднім [6].

Окремі психологи розглядають вплив як інформаційне діяння. Наприклад, з точки зору О. Степанова вплив – це «цілеспрямований рух інформації від одного учасника взаємодії до іншого, коли інформація і закований в ній імпульс руху передаються у вигляді упорядкованого комплексу сигналів, які передають повідомлення відносно певної інформації, дозволяють системі, яка сприймає імпульси, орієнтуватися відносно змісту і значення цих сигналів». На думку цього автора, результатом психологічного впливу є зміна однією людиною поведінки іншої – її переконань, поглядів, уявлень чи установок у діяльності, оцінок, інтересів в процесі взаємодії з нею [7, с. 71].

Окремі науковці відзначають, що психологічний вплив характеризується рядом істотних ознак. До них С. Ніколаєнко та С. Ніколаєнко відносять: цілеспрямований характер; спрямованість на досягнення планованого результату; спрямованість на зміну психологічних регуляторів конкретної активності іншої людини; інформаційний характер; використання психологічних засобів (як вербальних так і невербальних); технологічність; наявність певних вольових зусиль суб'єкта в процесі реалізації [8]. Аналогічний підхід має місце і в працях інших науковців з певними уточненнями. Наприклад, О. О. Чепур вважає, що психологічний вплив має такі істотні ознаки: цілеспрямований характер та чітко виражена інтенція; усвідомлений характер; спрямованість на зміну регуляційної сфери іншої особистості, що виражається в зміні її поведінки; інформаційне наповнення; засоби впливу – вербальні та невербальні способи передачі інформації, що передбачають зміну стану, думок, почуттів іншої людини; технологічність, тобто, наявність певних процесуальних характеристик та форм здійснення, що мають чіткий алгоритм; докладання вольових зусиль з боку суб'єкта [8, с. 34].

У чинному КК *вплив* названо законодавцем як суспільно небезпечне діяння у таких статтях: Вплив у будь-якій формі на журналіста з метою перешкоджання виконанню ним професійних обов'язків або переслідування журналіста у зв'язку з його законною професійною діяльністю (ч. 2 ст. 171). Вплив у будь-якій формі на працівника правоохоронного органу, судового експерта, працівника

органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, а також близького родича державного виконавця або приватного виконавця з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків, здійсненню судово-експертної діяльності або добитися прийняття незаконного рішення (ст. 343), незаконний вплив на державного діяча (ст. 344), зловживання впливом (ст. 369-2), протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань (ст. 369-3). При цьому у першому випадку вплив розглядається як форма перешкоджання, у другому та третьому – як форма втручання у діяльність певної особи, а в четвертому – як самостійне суспільно небезпечне діяння. З урахуванням вимог єдності поняттєвого апарата, а також правила тлумачення «паралельних місць» [9, с. 45] вплив є формою будь-якого перешкоджання чи втручання у діяльність, що передбачені у статтях Особливої частини КК (статті 114-2, 157, 170, 174, 180, 340, 341, 351, 351-1, 351-2, 382, 386, 447 – «перешкоджання», ч. 4 ст. 157, 376, 397 – «втручання у діяльність»). Принагідно зауважимо, що протиправний вплив, який здійснюється не на людину, не належить до соціально-психологічного.

В окремих статтях Особливої частини КК протиправний (вірніше, злочинний) вплив є характеристикою суб'єкта кримінального правопорушення. Так, згідно з ч. 5 ст. 255 КК суб'єктом створення, керівництва злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участі у ній є особа, яка здійснює злочинний вплив або є особою, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі «вора в законі». При цьому поняття «злочинний вплив», «суб'єкт підвищеного злочинного впливу» тлумачаться у примітці ст. 255 КК. Проблеми вказаних дефініцій детально описувалися у наукових працях [10–12]. Окрім того, поняття злочинного впливу використовується законодавцем як інтегративна складова іншого суспільно небезпечного діяння, а саме встановлення або поширення злочинного впливу (ст. 255-1 КК), звернення за застосуванням злочинного впливу (ст. 255-3) або як поняття, що вказує на особливості суб'єктного складу суспільно небезпечного діяння (організація або сприяння у проведенні злочинного зібрання (сходки) представників злочинних організацій або організованих груп, або осіб, які здійснюють злочинний вплив – ст. 255-3).

Окрім того, протиправний вплив може мати й інші форми згідно з КК. Ознаками соціально-психологічного впливу, на нашу думку, характеризуються таке суспільно небезпечне діяння, як *пропаганда* (ч. 3 ст. 111-1 – пропаганда у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, ст. 299 – пропаганда дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами, ст. 436 – пропаганда війни, ст. 436-1 – пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів). Як вбачається, зокрема, з диспозиції ч. 1 ст. 436-1 КК, пропаганда як форма суспільно небезпечного діяння у ній не передбачена. Водночас у назві цієї статті вказано на пропаганду одночасно з такими формами діяння, як виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки. З аналізу формулювань назви та диспозиції ч. 1 ст. 436-1 КК вбачається, що пропаганда – це відмінне діяння порівняно з виготовленням, поширенням комуністичної, нацистської символіки. А тому пропаганда у цьому сенсі охоплює публічне використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у тому числі у вигляді сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР

(УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України, крім випадків, передбачених частинами 2 та 3 ст. 4 Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки».

Інший висновок випливає з аналізу диспозиції ст. 436 КК, в якій передбачається кримінальна відповідальність за пропаганду війни, Під нею законодавець розуміє публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів. Тобто, виготовлення матеріалів відповідного змісту, на відміну від ст. 436-1 КК, охоплюється поняттям пропаганди. З диспозиції ч. 1 ст. 299 КК вбачається, що пропаганда, публічні заклики та поширення матеріалів із закликами до вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами, є самостійними формами діяння та не включають один одного. Таким чином, пропаганда як форма впливу не має своєї дефініції та усталеного розуміння у КК, що потребує певних нормотворчих заходів та єдиних підходів до визначення цього поняття у КК.

Ще однією формою впливу є *публічні заклики*, які, як вказувалося вище, розглядаються або як самостійна форма суспільно небезпечного діяння, або як складова частина вимогання. Публічні заклики, як і пропаганда є формою соціально-психологічного впливу. У чинному КК передбачається кримінальна відповідальність за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ч. 2 ст. 109), до зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ст. 110), до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України (ч. 1 ст. 111-1), до проведення незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території (ч. 5 ст. 111-1), до вчинення терористичного акту (ст. 258-2), до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295), до вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами (ст. 299), до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту (ст. 436), до геноциду (ч. 2 ст. 442). Детальний зміст указаного поняття також дається у науковій літературі [13; 14]. Наприклад, на думку В. М. Гапончука, «публічні заклики як наскрізне кримінально-правове поняття, характеризуються такими істотними ознаками: це мовленнєвий акт; наявність адресанта (мовця, особи, яка публічно закликає до відповідної протиправної поведінки) та адресатів (слухачів, невизначеного кола осіб, які сприймають інформацію протиправного характеру)» [13, с. 62]. Тобто, публічні заклики – це протиправний вплив на іншу особу (інших осіб), що характеризується наведеними вище ознаками соціально-психологічного впливу.

Проявом протиправного впливу відповідно до чинного КК є маніпулювання на організованих ринках (ст. 222-1), на енергетичних ринках (ст. 222-2). Окрім того, у ч. 2 ст. 369-3 КК передбачено кримінальну відповідальність за порушення заборони розміщення ставок на спорт, пов'язаних з маніпулюванням офіційним спортивним змаганням. На відміну від попередніх випадків криміналізації форм протиправного впливу, маніпулювання у теорії кримінального права залишається малодослідженим. Наприклад, В. М. Клочко, вважає, що маніпулювання на фондовому ринку (за термінологією раніше чинної статті, яку досліджував цей науковець) – це протиправний вплив, спрямований на учасників фондового ринку, на їх

свідомість; здебільшого стосується груп людей, учасників фондового ринку; суспільно небезпечний, протиправний, прихований вплив на людську психіку з метою управління індивідуальною або груповою поведінкою на фондовому ринку, яке спричинило або здатне спричинити шкоду правам і законним інтересам учасників фондового ринку або третіх осіб [15, с. 80]. На думку Д. В. Каменського під маніпулюванням на фондовому ринку слід розуміти дію будь-якого учасника або групи учасників, спрямовану на встановлення штучного контролю за цінами, що включає покупку і продаж цінних паперів з метою створення фальшивої або такої, що вводить в оману, видимості активної торгівлі або з метою підняти чи знизити ціну для того, щоб спонукати інших учасників ринку купити або продати цінний папір, що, своєю чергою, призводить до цілеспрямованої зміни курсової ціни фондового інструмента по відношенню до її нормального показника» [16, с. 52–54]. Спорадичні дефініції кримінально-правового поняття «маніпулювання» свідчать про нерозробленість відповідної проблеми у науці кримінального права, яка потребує подальшого наукового дослідження.

Більшою мірою вивченими у кримінально-правовій доктрині є такі прояви протиправного впливу як обман та зловживання довірою. У чинному КК обман може виступати як конститутивною чи кваліфікуючою ознакою складу кримінального правопорушення (способом), так і іманентною властивістю інших суспільно небезпечних діянь. Так, обман є ознакою основного складу таких кримінальних правопорушень: вилучення у людини її анатомічних матеріалів з метою їх трансплантації (ч. 2 ст. 143), насильницьке донорство (ч. 1 ст. 144), торгівля людьми (ч. 1 ст. 149), перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ч. 1 ст. 157), грубе порушення угоди про працю (ч. 1 ст. 173), шахрайство (ч. 1 ст. 190), заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ч. 1 ст. 192), втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258-1), втягнення неповнолітньої особи до участі у видовищному заході сексуального характеру або примушування неповнолітньої особи до участі у такому заході (ч. 3 ст. 301-2), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ч. 1 ст. 303), ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ч. 1 ст. 409). У складах незаконного проведення дослідів над людиною (ч. 2 ст. 142), порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ч. 2 ст. 161) обман виступає кваліфікуючою ознакою. Водночас обман виступає іманентною властивістю таких діянь, що полягають у наданні (внесенні) завідомо неправдивої (недостовірної) інформації (відомостей) (статті 158, 158-3, 159-1, 205-1, 209-1, ст. 220-1, 220-2, 222, 223-1, 232-2, 332-2, частини 1, 2 ст. 351, статті 351-1, 366-1, 376-1, 383, 384, 386, 400-1).

Підходи у науці кримінального права стосовно розуміння поняття «обман» є достатньо напрацьованими [17–19]. Так, Р. Л. Максимович розуміє під обманом «безпосереднє чи опосередковане введення потерпілої чи іншої особи в оману шляхом повідомлення неправдивих відомостей чи замовчування про відомості, повідомлення про які було обов'язковим з метою вчинення злочину» [17, с. 157]. Тобто, обман є формою протиправного впливу та характеризується всіма ознаками соціально-психологічного впливу, що наводилися вище.

Зловживання довірою виступає ознакою складів кримінальних правопорушень (способом), передбачених статтями 173 (грубе порушення угоди про працю), ст. 190 (шахрайство), 192 (заподіяння майнової шкоди). При цьому такий спосіб у диспозиціях вказаних статей передбачається альтернативно з обманом. У теорії кри-

мінального права проблема зловживання довірою достатньо досліджена [18; 20; 21]. Наприклад, Г. М. Анісімов розуміє під зловживанням довірою активну поведінку, яка здійснюється шляхом використання повірником відносин довіри і наданих йому повноважень на шкоду довірительві, всупереч волі й інтересам останнього [20, с. 8]. Тобто, зловживання довірою, на наш погляд, характеризується всіма ознаками соціально-психологічного впливу, а відтак належить до форм протиправного впливу як суспільно небезпечного діяння за КК.

До форм протиправного впливу, на наш погляд, слід відносити і *спонукання* (до шлюбу, до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття (ст. 151-2), неповнолітніх до вживання допінгу (ст. 323)), *схиляння* (до самогубства (ст. 120), до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315), неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324)), а також *втягнення* (у вчинення терористичного акту (ст. 258-1, неповнолітньої особи до участі у видовищному заході сексуального характеру (ч. 3 ст. 301-2), в заняття проституцією (ст. 303), у протиправну діяльність (ст. 304). Водночас до форм протиправного впливу не слід відносити примушування до вчинення протиправних дій, а також застосування погрози та насильства до потерпілого під час учинення кримінального правопорушення. Наприклад, як зазначає Н. М. Ярмиш, примушування відрізняється від спонукання тим, що вони як самостійні різновиди нав'язування однією людиною своєї волі іншій, характеризуються різним діапазоном свободи вибору варіантів поведінки особою, яку злочинець використовує для

реалізації власної мети. На її думку, примушування має місце лише в ситуації, коли «третього не дано». В усіх інших випадках можна говорити про спонукання [22, с. 9].

Проте до форм протиправного впливу, на нашу думку, слід відносити виключно спонукання, схиляння та втягнення, а не примушування, застосування погрози або насильства до потерпілого, оскільки, як ми зазначили вище, соціально-психологічний вплив здійснюється без насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи на основі законів людської психіки і ґрунтується на психологічних особливостях людини, які роблять її податливою до впливу [1, с. 320].

Таким чином, на нашу думку, протиправний вплив як суспільно небезпечне діяння є частиною соціально-психологічного впливу та характеризується відповідними істотними ознаками, що притаманні такому впливу та досліджуються у межах психології. Виявлено, що формами протиправного впливу у КК виступають власне вплив, який є способом перешкодження та втручання у діяльність, а також пропаганда, публічні заклики, маніпулювання, обман, зловживання довірою, спонукання, схиляння та втягнення. Доведено, що до протиправного впливу не належать примушування, а також застосування погроз і фізичного насильства до потерпілого, оскільки соціально-психологічний вплив здійснюється без насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи на основі законів людської психіки і ґрунтується на психологічних особливостях людини. З огляду на недослідженість відповідної проблеми у теорії кримінального права перспективним напрямком наукових досліджень може стати комплексне вивчення проблеми протиправного впливу та її форм за КК.

ЛІТЕРАТУРА

1. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручн. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
2. Джекебаев У. С. О социально-психологических аспектах преступного поведения. Алма-Ата : Наука Казах. ССР, 1971.
3. Новый тлумачний словник української мови: в 3 т. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. 2-е вид., виправ. Київ : Вид-во «АКОНІТ», 2008. Т. 1: А–К. 2008.
4. Землянська О. В. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.06. Харків, 2010.
5. Философский энциклопедический словарь. Москва : Сов. Энциклопедия, 1983. 840 с.
6. Психологічний словник / Авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова / За ред. Н. А. Побірченко. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf (дата зверн.: 29.06.2022).
7. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. Київ : «Академвидав», 2006. 424 с.
8. Чепур О. О. Особливості психологічного впливу слідчого на особистість підозрюваного в процесі слідчих дій : дис. ... доктора філософії: Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2021. 251 с.
9. Загинеї З. А. Кримінально-правова герменевтика: монографія Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с..
10. Вознюк А. А., Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою: аналіз законодавчих новел. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021: Альманах наукових праць* / за ред. проф. Є. Л. Стрельцова, проф. О. В. Козаченка, PhD О. М. Мусиченко, Миколаїв: МІП НУ «ОЮА», 2021. С. 21–31.
11. Вознюк А.А., Дудоров О. О., Чернявський С. С. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою (статті 255, 255¹, 255², 255³, 256 Кримінального кодексу України): наук.-практ. коментар.; Нац. акад. внутрішніх справ України, Луган. держ. ун-т внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. Київ : Норма права, 2021. 128 с.
12. Вознюк А. А. Встановлення або поширення злочинного впливу: актуальні питання кримінальної відповідальності. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 3. С. 21–39.
13. Гапончук В. В. Кримінально-правова протидія публічним закликам до вчинення злочинних дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Київ, 2021. 259 с.
14. Кваша О. О., Гапончук В. В. Публічні заклики до вчинення злочинів проти основ національної безпеки України (ч.ч. 2, 3 ст. 109, ст. 110 КК України). *Держава і право: Серія Юрид. науки*. 2019. Вип. 83. С. 243–257.
15. Ключко В. М. Кримінально-правова характеристика злочинів, що вчиняються службовими особами професійних учасників фондового ринку України (ст. ст. 222-1, 223-2, 232-1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. 226 с.
16. Каменський Д. В. Кримінально-правова охорона економічних відносин у США та Україні: компаративістське дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Луганськ. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Сєвєродонецьк, 2022. 515 с.
17. Максимович Р. Л. Обман як наскрізне кримінально-правове поняття. *Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична*. 2019. Вип. 69. С. 153–160.
18. Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана и злоупотребления доверием. Киев, 1988. 80 с.
19. Собко Г. М. Обман як спосіб вчинення психічного насильства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 2. С. 47–49.
20. Анісімов Г. М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 20 с.
21. Антонюк Н. О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2006. 20 с.
22. Ярмиш Н. Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). Харьков : Основа, 1999. 68 с.